

Հ. ԱՄԱԼՅԱՆ

ՄԱԿԱԲԱՅԵՑՎՈՑ ԳՐՔԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԵՎ ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Մակաբայեցվոց գրքերը՝ «Գիրք առաջին մակաբայեցւոց», «Գիրք երկրորդ մակաբայեցւոց», «Գիրք երրորդ մակաբայեցւոց» խորագրերով¹, մեզ հասել են Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության ամբողջական օրինակների հնագույն² ժԳ.—ԺԴ դարերի և հետագա բազմաթիվ ձեռագրերով: Հայկական և ոչ մի գրավոր հուշարձանում չի հանդիպում որևէ նշխար, որևէ հետք մակաբայեցիների չորրորդ գլուխից, ամբողջ հայ մատենագրության մեջ չկա մի եզակի տեղեկություն այդ գրքի հայերեն թարգմանված լինելու մասին: Ուստի, անստարկելի է, որ մակաբայեցվոց չորրորդ գիրքը հայերեն թարգմանված չի եղել³:

Հայերեն Աստվածաշնչում մերթ ևսխականում կամ երկրորդականում, մերթ կանոնական (յայտնի) կամ անկանոն (պարականոն, գաղտնի, ծածուկ) կոչված Մակաբայեցվոց գրքերը այսօր առկա են շուրջ ութ տասնյակ հայերեն ձեռագրերում, իսկ Աստվածաշունչ մատյանների (լրիվ կամ մասունք) թիվն ամբողջ աշխարհում, ըստ Ա. Ջեյթունյանի, կազմում է 228⁴:

Մակաբայեցվոց գրքերը հայ մատենագրության մեջ գրեթե չեն հանդիպում առանձին ընդօրինակու-

թյուններով, որպես մեկուսի, ինքնուրույն մատենական միավորներ, ինչպես ավտարանները, սաղմաւսաց և այլ գրքերը: Դրա պատճառն այն է, որ այդ գրքերը եկեղեցական ընթերցումների համար առանձին նշանակություն չեն ունեցել, Կորյունի բառով՝ եկեղեցական գիրք չեն եղել: Մակաբայեցվոց Ա և Բ գրքերն, առհասարակ, ծիսական նպատակներով չեն օգտագործվել, իսկ Գ գրքից, մակաբայեցվոց տոնի օրը, ընթերցվել են միայն 6—7-րդ գլուխները կամ դրանց առանձին հատվածներ, որոնք հանդիպում են ճաշոցներում⁵:

Այնուամենայնիվ, մակաբայեցվոց երեք գրքերը, որոնք մեզ հասել են Աստվածաշնչի ամբողջական բնագիրը ներկայացնող բազմաթիվ ձեռագրերով, իրենց ընդհանուր մշակութային նշանակությամբ և հատկապես լեզվաոճական կերպարանքով որոշակի տեղ ունեն հայ միջնադարյան մատենագրության մեջ, և դրանց համակողմանի գիտական ուսումնասիրության կարևորությունը միայն հայ մշակույթի խնդիրներով չի պայմանավորված:

Երբ են թարգմանվել Մակաբայեցվոց գրքերը, և ով է այդ գրքերի թարգմանիչը: Այս հարցերը եղել են և այժմ էլ մնում են ոչ միայն հիշյալ գրքերի, այլև առհասարակ Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության սխառության կենտրոնական հարցեր, որոնց առայժմ հայագիտությունը վերջնական պատասխան չի տվել:

Մակաբայեցվոց գրքերի թարգմանության ժամանակի մասին առայժմ մեզ հայտնի է հետևյալը.

ա) Մակաբայեցվոց գրքերը թարգմանված են 5-րդ դ. առհասարակ.

բ) Մակաբայեցվոց գրքերը թարգմանված են հա-

¹ Ձեռագրերում խորագրերը միօրինակ չեն, ունեն տարբեր ձևակերպումներ՝ «Գիրք մակաբայեցւոց», «Գլուխ առաջին մակաբայեցւոց», «Մակաբայեցւոց առաջին», «Երկրորդ մակաբայեցիք», «Երկու մակաբայեցիք», «Առաջին մակաբէ», «Մակաբայեցիք երկրորդ», «Մակաբէ երկրորդ», «Գիրք մակաբայեցւոց առաջին» և այլն:

² Տե՛ս Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հատ. Բ, Երևան, 1976, էջ 315—316:

³ Տե՛ս Ա. Ջեյթունյան, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության ձեռագրական միավորների դասակարգման մասին. «Բանբեր մատենադարանի», Երևան, 1977, էջ 296—297:

⁴ Տե՛ս Ս. Կոզյան, Մակաբայեցւոց Բ գրքին հաջորդող թարգմանությունը, Վիեննա, 1928, էջ 6: Նաև՝ Ս. Մանուկյան, Մակաբայեցւոց գրքերը. «Սիոն», 1966, № 2—3, էջ 59:

լերեն թարգմանությունների երկրորդ՝ եռօրհարյուրամյա շրջանում, 432—450 թթ. (Ս. Կողման)։

գ) Մակարաբեցվող գրքերը թարգմանված են 460—468 թթ. (Ն. Աղուն)։

Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության ընկալյալ բնագիրը, կամեմի մեջ մտնող բոլոր գրքերով, հայերեն է թարգմանվել 5-րդ դ., Մակարաբեցվող գրքերն էլ, անկասկած, թարգմանվել են 5-րդ դարում։ Այդ մասին ապահարծություններ գոյություն ունեն։ Թարգմանության ժամանակը որոշ չափով կոնկրետացնում է երկրորդ կարծիքն այն մասին, թե Մակարաբեցվող գրքերը թարգմանվել են եռօրհարյուրամյա շրջանում՝ 431 թ. հետո։

Այդ տեսակետը, թե Աստվածաշնչի որ գրքերն են թարգմանվել առաջին շրջանում՝ Մեսրոպ Մաշտոցի, Սամվել Պարթևի և նրանց ժամանակակից մյուս թարգմանիչների կողմից։ Այս առիթով ասենք, Նաչ, որ հայագիտության մեջ կարծիքները տարբեր են, անորոշ ու երկարակամ, «հայկական թարգմանության մագուրը մութ է և խախտ»¹, ինչ արդյունք է 5-րդ դ. հայ մատենագրության մեջ եղած փաստերի անբավարարության և անմիաբանության։

Մշտնոյի Վարդապետը՝ Կորյունը, տեղեկություն չի տալիս, թե որ բնօրինակից՝ ասորերենից, թե հունարենից է թարգմանվել հայերենը։ Մովսես Խորենացին հավաստում է ասորական բնօրինակը. «...զմեմ Սամուկ թարգմանութեան պարսպակալ լատարոցն, յոչ ինկելոյ լուին»², Վազար Փարպեցին նշում է հունական բնօրինակը. «... և թարգմանազ զԱստուածաշունչ կտակարանս ի յոյն լեզուոյ ի հայ լարարուս»³։ Ասորերենից թարգմանված լինելու մասին Հ. Մկրտչյանը գրում է. «Վազար Փարպեցին եւ կանց է աւելում Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության վրա, բայց գիտակցորեն լուրջան է մատնում Աստվածաշնչի առաջին անգամ ասորերենից թարգմանվելու փաստը։ Դա բացատրվում է այն ատելությամբ, որ նա տածում էր դեպի ասորիներն ու նրանց մշակույթը»⁴։

Հայագիտության մեջ, որպես Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության աղբյուրներ, մանաշված են և՛ ասորերեն, և՛ հունարեն բնօրինակները գոգաբանաբար, կամ միաժամանակ երկու աղբյուրների հիման վրա՝ «մասամբ ասորերեն և մասամբ հունարեն սկզբնագրերից»⁵։ հայերեն Աստվածաշնչի թարգմանված լինելու կարծիքը։ Բնագրային հետա-

զոտությունները, որոնք կատարված են հաջադի և օտար մատարտողների կողմից, հաստատում են Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ ասորական և հունական բնօրինակների մասնակցությունը։

Ենթադրվում է, նույնիսկ, ըստ բնօրինակների, թարգմանության աստիճանականություն, «Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության հետազոտության համար, սակայն, առանձին հետաքրքրություն ունի հարգարժույթը (Bericht) թարգմանության երեք փուլերի (Stadien) մասին. 1. Թարգմանություն ըստ ասորական բնագրի, 2. Թարգմանություն ըստ հունական բնագրի, 3. Թարգմանություն ըստ մի նոր հունարեն բնագրի»⁶։

Հայերենի հայաստան ասորերենից թարգմանված լինելու տեսակետը համեմատաբար հաստատուն փաստական հիմք ունի, ուստի և բնորոշված է, որ Աստվածաշունչն առաջին անգամ հայերեն է թարգմանվել ասորերենից, ընդամենը՝ ասորական «Գեշխուսա» կոչվող խմբագրությունից։ Սակայն հաշտի չէ հունական նախասկզբնական օրինակի խմբագրությունը, դրա մասին հստակ պատկերացում չկա։ Ավելի անորոշ է «մասամբ ասորերեն և մասամբ հունարեն» բնօրինակներ ենթադրող տեսակետը, որը չի կարող զոհաբերիչ պատասխան տալ հետևյալ հարցերին, ա) հայ թարգմանիչները զուգահեռաբար թարգմանել են ասորական և հունական բնօրինակները, տալով միաժամանակ երկու թարգմանական տարբերակ, թե ոչ, բ) ասորական և հունական բնագրերը ձեռքի տակ ունենալով և դրանցից հավասարապես օգտվելով, թարգմանիչները ատեղծել են մեկ թարգմանություն, թե ոչ, գ) եթե «մասամբ ասորերեն և մասամբ հունարեն» առելով հատկապես, որ բնագրի մի մասը թարգմանվել է ասորերենից, իսկ մյուս մասը՝ հունարենից, ապա Աստվածաշնչի ո՞ր գրքերն են թարգմանվել մեկ կամ մյուս լեզվից։

Հինգերորդ դարի հայ մատենագրության, ինչպես նաև հայագիտական հետազոտությունների փաստերը դեռևս բավական չեն թարգմանությունների առաջին շրջանի հարցերի միջոց լուսաբանման համար։ Կորյունի «Եւ Լեղեալ սկիզբն թարգմանելոյ զգիրս հաջ յԱստված Սողոմոնի»⁷, ապա՝ շարունակված ուրեմի՝ օրենսդատուց Մովսես՝ մարգարէական դասուն, և լատարադէմ Պաղոս բովանդակ տարեկական զննողն, հանդերձ աշխարհակեցոյց տեսարանուն Բրիտանի միաճգանայն Եկեալ հաւեալ ի ձեռն երկուց հաստարկուցն՝ հայաբարբառ հայերէնախօսք գտան»⁸ ցուցումներն իրենց հույժ կարևորությամբ հանդերձ «այս շրջանում (մինչև 432 թ.—Հ. Ա.) թարգմանված գրքերի մա-

¹ Լ. Էրնոնի, Հննդոտական ուսումնասիրությիւն Ս. Գրոց հայկական թարգմանութեան վրայ, «Եւրոպայ», 1900, էջ 297։

² Մովսէսի Թորեմացոց Պատմութիւն հայոց, Տիֆլիս, 1913, էջ 320։

³ Վազարայ Փարպեցոց Պատմութիւն հայոց և բոլոր առ Վանան Մամիկոնեան, Տիֆլիս, 1904, էջ 16։

⁴ Հ. Գ. Մկրտչյան, Հայ-ասորական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1970, էջ 112։ Նաև՝ «Եւրոպայ» 1966, № 11—12, էջ 42։

⁵ Հ. Ս. Ահապան, ճշգ. աշխ., էջ 309—310։

⁶ Bo Johnson, Die armenische Bibelübersetzung als hexaplatrischer Zeuge im 1. Samuelbuch Lund, 1968, S. 15.

⁷ Կորյուն, Վարդ Մաշտոցի, Երևան, 1941, էջ 50։

⁸ Նույն տեղում, էջ 58։

սին ամբողջական պատկերացում չեն տալիս¹³, Մովսես Խորենացու «բովանդակելով զքսան և զերկու յայտնիս և զնոր կտակս»¹⁴ վկայությունն Աստվածաշնչի գրքերի լրիվ թվարկում չի կարելի հասարել: Այդ առթիվ Հ. Անասյանը գրում է. «Այս տեղեկության հիման վրա մենք պիտի ընդունենք, որ Խորենացին այստեղ 22 «յայտնի» գրքեր ասելիս նկատի ունի Հին կտակարանի կանոնը՝ ըստ երրայականի: Երրայական կանոնի համաձայն, ինչպես քացատրված է Հերոնիմոս Ստրիդոնացու կողմից լատինական Վուլգատայի առաջաբանում (Prolegus galeatus), Հին կտակարանն ամփոփվում էր 22 գրքերի մեջ, ըստ որում Դատաւորաց գիրքը և Հուրքը կազմում էին 1 միավոր, Թագաւորաթեանց Ա և Բ գրքերը՝ 1, Թագաւորութեանց Գ և Դ գրքերը՝ 1, Երեմիայի Մարգարեութիւնն ու Ողբը՝ 1, Երկոտասան մարգարեից գրքերը՝ 1, Մնացորդաց Ա և Բ գրքերը՝ 1, Եզրի Բ և Գ (Նեեմի) գրքերը՝ 1, իսկ հետևյալ գրքերը կազմում էին 1-ական միավորներ. Մուսնք, Ելք, Հատկանք, Թիւք, Երկրորդ օրէնք, Յեսու անեայ, Եսայի, Եզեկիէլ, Տոբ, Սաղմոսք, Առակք, Ժողովող, Եզր երգոց, Դանիէլ և Եսթեր, որոնք զումարն անում էր 22: Սրանք զատ-զատ հաշվելով, այն 39 գրքերն են, որոնք հայկական այժմյան կանոնում անվանվում են նախականոն գրքեր»¹⁵: Այդ կանոնի մեջ չկան Մակարայեցվոց գրքերը, որոնք երկրորդականոն են համարվել:

Թարգմանությունների առաջին շրջանում, ամենայն հավանականությամբ, Հայաստանում ընդունված է եղել Աստվածաշնչի ասորական կանոնը¹⁶: Խորենացու տեղեկության, այլև հայերեն Աստվածաշնչի ասորերենից թարգմանված լինելու գիտական փաստերի վրա է հիմնում Հ. Անասյանն իր հետևյալ կարծիքը, թե «Անկախ այն խնդրից, թե հայերեն թարգմանությունները, ո՞ր լեզվից էին կատարվել, — ասորերենի՞ց, թե հունարենից, — կանոնի հարցում անկասկած ենթարկված էին ասորականին, որի ներկայացուցիչը Պեշիտտան էր»¹⁷: Եթե անվերապահորեն ընդունենք, որ հայերեն Աստվածաշնչը, թարգմանությունների առաջին շրջանում, ենթարկված էր ասորական կանոնին, ապա այն, պարզ է, չպիտի ունենար Մակարայեցվոց և մյուս երկրորդականոն գրքերը: Սակայն կանոնից դուրս լինելը դեռևս չի նշանակում, թե երկրորդականոն գրքերը առաջին շրջանում թարգմանված չեն եղել: Իրողությունն այն է, որ մախ' 5-րդ դ. հայ հեղինակները ստույգ տեղեկություններ չեն տալիս Աստվածաշնչի գրքերի թարգմանության կոնկրետ ժամանակի, ինչպես նաև գրքերի քանակի մասին, ապա՝ բանասիրական հետազոտությունները, որոնք հիմնականում վերաբերում են այդ գրքերի թարգ-

մանության օտար բնօրինակների բացահայտման հարցերին¹⁸, թարգմանությունների ժամանակի հարցում իրենց փաստարկներով բավականաչափ համոզիչ չեն կամ ուղղակի ընդհանուր բնույթի ենթադրություններ են՝ հաճախ հակասական ու իրարամերձ: Ուստի երկրորդականոն գրքերի, մասնավորապես Մակարայեցվոց գրքերի թարգմանության ժամանակի հարցը հայ բանասիրության մեջ տուկալին լուծված չի կարելի համարել:

Հայագիտության մեջ տարակարծություններ չկան Մակարայեցվոց գրքերի ետեփետայան շրջանում թարգմանված լինելու առթիվ, սակայն հետազոտողները միաբան չեն, նշում են թարգմանության տարբեր ժամանակներ:

Բանասեր Ս. Կոզյանը, իր վերևում հիշատակված աշխատության մեջ, Մակարայեցվոց գրքերի թարգմանության ժամանակ է համարում Ս. Գրոց թարգմանության երկրորդ շրջանը: Նա գտնում է, որ «Ս. Գրքի թարգմանութեան նպատակն էր հայացնել եկեղեցական լեզու, ծես, արարողութիւն: Ուրեմն հարկ էր «փութանակի» թարգմանութեամբ անուս ժողովրդեան մայրենի լեզուաւ մատչելի ընել այն գրքերը, որոնք եկեղեցւոյ մէջ ամենէն աւելի կը կարդացուէին»¹⁹: Քաղվածքի հեղինակն այդպիսի գրքեր համարում է նախականոն գրքերը, որոնք թարգմանված են առաջին շրջանում և երկրորդականոն ու մյուս գրքերի թարգմանությունը վերագրում է երկրորդ շրջանին: Ապա, կոնկրետացնելով, Մակարայեցվոց գրքերի թարգմանության ժամանակը նա դնում է 432—450 թվականների միջև՝ 18 տարվա ընթացքում: Եթե ընդունենք, որ այդ գրքի թարգմանությունն իրոք սկսվել է 432 թվականից, ապա, թարգմանության ավարտման ճիշտ ժամկետը (terminus ad quem) չիմանալով էլ՝ վստահությամբ կարելի է ասել, որ այդ գիրքը 451 թ. Ավարայրի ճակատամարտի ժամանակ արդեն թարգմանված էր, հիմնվելով Եղիշեի հետևյալ վկայության վրա. «Զոր և ի ձեռն առեալ զքաջ նկարագիրն մակարայեցւոց ընթեռնոյր ի լսելիս ամենցուն»²⁰:

Հասկանալի է, որ Վարդանի ձեռքին եղած գիրքը հայերեն էր գրված, և նա իր գորականներին հայերեն էր կարդում կամ իր հեղինակային խոսքում, մասնավորապես իր հայտնի հորդորում, անուղղակի կերպով մեջ էր բերում Մակարայեցվոց գրքերի խոսքերը²¹:

Մյուս հեղինակը, որ կոնկրետ խոսք է ասում Մակարայեցվոց գրքերի թարգմանության ժամանակի մասին, Ն. Ադոնցն է: Նա, հետևելով Կոնիքի-

¹⁸ Տե՛ս և՛ Լ. Տեր-Պետրոսյան, Սաղմոսների հայերեն թարգմանությունը և նրա նախօրինակը. «Էջմիածին», 1975, Ա, էջ 44:

¹⁹ Ս. Կոզյան, նշվ. աշխ., էջ 6:

²⁰ Եղիշեի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 105:

²¹ Հմմտ. Եղիշեի «Մի երկուցեալ զանգիտացուրք... վատութիւն մի խառնեացուրք» հատվածը (էջ 101—102) և Ա. Մակ. Թ 10:

¹³ Հ. Ս. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 311—312:

¹⁴ Մովսես Խորենացի, նշվ. աշխ., էջ 327:

¹⁵ Հ. Ս. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 311—312:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 313—314:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 313—314:

րին, փորձում է շարժական տոմարի օգնությամբ պարզել և հաստատել թարգմանություն ժամանակը: Ըստ նրա հաշվումների «Մակարայեցվոց գիրքը թարգմանում է 460—468 թվին»²²: Այդնցի կակի-տը Մակարայեցվոց Բ գիրքն է, որի մեջ ճիշատակ-վում է **ամեկան** ամիսը. «մինչև յերեսունն ամեկամի ամեկան» (Այլը տրաքնեա չեանա՞ն, Բ. Մակ. ԺԱ, 30), «լամսահն ամեկանի, որ օր հնգևտատան էր» (Չեանա՞ն յարադէլ չու ճեանա՞ն, Բ. Մակ. ԺԱ, 33): Նրա նշած 468, թվականը կարելի կլիներ բնութ-նել, եթե իրոք մակեդոնական օրացույցով **բսանթիկ** (Չեանա՞ն ամիսի 15-ը և 30-ը ճշգրիտ համասարաու-թեանին հալոց **ամեկանի** 15-ին և 30-ին (ապրիլի 13-ին և 28-ին): Մակայն պետք է նկատի ունենալ.

ա) Հայկական օրացույցը շարժական է եղել և ոճվար է այնուամենայնիվ ճշգրիտ համապատաս-խանություններ գտնել նրա և բազմաթիվ այլ, այդ թվում հռոմեական մակեդոնական, օրացույցների միջև: Տարեկարգի տեղափոխման պատճառով, ինչպես նշում է Բ. Թումանյանը՝ «Այս օրացույցով մշտապես խախտվում են ոչ միայն ամիսների ու տարվա և-դանակների որոշակի համապատասխանություննե-րը, այլև իր ժամանակին մեծ կարևորություն ունե-ցող եկեղեցական տոների ու ծիսակատարություն-ների ժամանակները»²³:

բ) Մակեդոնական օրացույցի **բսանթիկ** ամիսը ճիշտ չի համապատասխանում հռոմեական օրացույ-ցի ապրիլ ամսին, այլ մոտավորապես է համընկ-նում նրան: Այդ ամիսների և ամեկանի համապա-տասխանությունը դրանց կարգի մեջ է և ոչ թե արեգակնային տարվա ժամանակին:

գ) Արդյո՞ք միայն թարգմանիչը մակեդոնական օ-րացույցի ժամանակը ճշտությամբ վերածել է հայ-կականի, թե պարզապես կարգի համապատաս-խանությամբ՝ **ամեկան** նշելով նույնությամբ վերը-րել է հունարեն բնագրում նշանակված ամսաթիվը: Կարծում ենք, որ միայն թարգմանիչները առանց օ-րացույցային հաշվումների են դնում բնագրում նշ-ված ամսաթիվը, մանավանդ որ նրանք Մակարա-յեցվոց գրքի թարգմանության մեջ հետևողական չեն ամիսների թարգմանության հարցում և հաճախ դրանք ուղղակի բերում են իրենց օտար անվա-նումներով՝ **թշդի, ադար, բառիկ** և այլն:

Մակարայեցվոց գրքերի թարգմանության 'Ն. Ա. դոնցի նշած ժամանակը կասկածելի է. դժվար է համոզվել, որ այդ գրքերը մինչև 460 թ. դեռևս թարգմանված չէին, այն դեպքում, երբ ունենք մա-տենագրական կոնկրետ վկայություն՝ Եղիշեի վե-րելում բերված ցուցումը, որի հավաստիությունը կասկածելու ոչ մի հիմք չկա: Ուրեմն, Մակարա-յեցվոց գրքերը, որոնց թարգմանության հավանակա-նությունը նախնականացան շրջանում չի բացառ-վում, համեմայն դեպք, մինչև 451 թ. արդեն թարգ-

մանված էր և Աստվածաշնչի **յորանանից** բնագիրն ամբողջությամբ դոյություն ունի հայերեն լեզվով:

Տեսնենք, թե ինչպիսի կոմսներ կան ապացու-ցելու կամ անվավեր հիմնավոր ու ծանրակշիռ են-թադրություններ անելու, որ Մակարայեցվոց գրքերը թարգմանվել են առաջին շրջանում՝ 432 թ. առաջ:

Աստվածաշնչի թարգմանությունը կատարվել է հայերեն գրքի գրույթից անմիջապես հետո, մի քանի տարվա ընթացքում՝ 5-րդ դ. առաջին տաս-նամյակում: Դրանից հետո միայն թարգմանիչները, որոնք անկասկած շատ անելիքներ ունեին, արդյո՞ք թուլացրին իրենց աշխատանքը կամ դադարեցին Աստվածաշնչի բնագրով զբաղվելը, արդյո՞ք նրանք չէին զբաղվում երկրորդականոն գրքերի թարգմա-նության հարցով, և որն է առհասարակ նրանց գոր-ծունեության հիմնական ուղղությունը հետագա ա-վելի քան երկու տասնամյակի ընթացքում, ապա՞ Կոստանդնուպոլսից վերադառնալուց հետո: Այս հարցերի լուսարևումը մեծապես կօգնեի մակա-րայեցվոց և մյուս երկրորդականոն գրքերի թարգ-մանության ժամանակը և այլ հանգամանքներ որո-շելուն:

Անարդյալ Մաշտոցի և Սամակ Դարբեի կողմից Կոստանդնուպոլսի ուղարկված թարգմանիչները պիտի հմտանային հունարենին տիրապետելու մեջ, կատարելագործեին իրենց արվեստը՝ մեր թարգմա-նությունները կատարելու համար: Նրանք, պարզ է, որ մշտապես զբաղված պիտի լինեին թարգմանու-թյուններ կատարելով: Բնական է ենթադրել, որ այդ ժամանակ էլ նրանց աշխատանքի հիմնական ա-տարկան էղել է Աստվածաշնչը: Այդ են ժառան-հում Աստվածաշնչի հայերեն բնագրում առկա տարրեր օտար բնօրինակների ու դրանց խմբա-գրությունների հետքերը, ինչպես հաճախ այդ աղ-բյուրների վրա հիմնված բազմապիսի ուղղումներն ու սրբագրումները: Եվ եթե Աստվածաշնչը թարգ-մանիչների գրադմուքի հիմնական աղբյուրն էր, ապա նրանք չէին կարող անտեսել երկրորդականոն գրքերը, երբ արդեն վաղուց թարգմանված էին հա-խականոն գրքերը, երբ նրանք արդեն ձեռնարկում էին դավանաբանական, փիլիսոփայական և այլ բնույթի երկերի թարգմանությանը: Աստվածաշնչի թարգմանությամբ աշխատանքը շարունակվում էր, և պատահական չէր, որ միայն թարգմանիչները, ծա-նոթ լինելով Աստվածաշնչի հունական գրադրերին, իրենց հետ հայրենիք բերեցին նրա Յորանանից խմբագրության լավագույն գրադրերից մեկը: Եվ եթե արտասահմանում, գործողման ընթացքում, թարգմանիչները դեռ չէին թարգմանել երկրորդա-կանոն գրքերը, ապա հայրենիք վերադառնալուց հետո նրանք պետք է, ամենայն հավանականու-թյամբ, թարգմանեին չթարգմանված գրքերը, ունե-նային Յորանանից խմբագրության լավ ճաղերեն բնագիրը, ապա այն տուրգեին, ճշգրտեին հունա-կան օրինակի օգնությամբ: Եթե յորանանիցի բեր-ված օրինակը ոչ թե համեմատվել է նախկին թարգմանության հետ, այլ նորից է թարգմանվել, ապա այն թարգմանված պիտի լինեի ամբողջու-

²² Ն. Աղոնց, Գարձնալ Կորիւնի շուրջը. «Հան-դես ամսօրեայ», 1928, էջ 94:

²³ Բ. Ե. Թումանյան, Տոմարի պատմություն, Երե-վան, 1972, էջ 47:

թյամբ և ոչ շատ երկար ժամանակվա ընթացքում:

Հիմք չունենք մտածելու, թե 432 թ. Հայաստան բերված հունարեն Աստվածաշունչը գրեմի մի բանի տարվա ընթացքում, ամենաուշը մինչև 440 թվականը, դեռևս լրիվ թարգմանված չէր և միայն երկրորդական գրքերի, մասնավորապես Մակաբայեցվոց գրքերի թարգմանությունն իրականացվել է 5-րդ դ. երկրորդ կեսից սկսած, ձգձգվելով մինչև 468 թվականը: Մեր կարծիքով՝ Աստվածաշունչը և թե առաջին շրջանում լրիվ թարգմանված չէր, ապա երկրորդ շրջանի սկզբում և ամենաուշը մինչև 440 թ. արդեն գոյություն ունեւ լրիվ՝ մեզ հասած բնագրի ձևով: Առաջին շրջանի վերջում և երկրորդի սկզբին, երբ հայ մատենագրությունը բուռն վերելք էր ապրում՝ գտնվելով նպաստավոր պայմաններում, երբ գոյություն ունեւ հմուտ թարգմանիչների ավելի բազմամարդ խումբ, իսկ մյուս կողմից՝ երբ զարգացող ֆեոդալիզմի գաղափարական պահանջները, ներքին իրադրության հետևանքով հայ եկեղեցին ամրապնդում էր իր դիրքերը, Աստվածաշունչի թարգմանության գործում հազիվ թե հանդուրժելի լինեւ որևէ անուշադրություն կամ հապաղում: Հայ թարգմանիչները մինչև Եփեսոսի ժողովը ծանոթ էին ոչ միայն Աստվածաշունչի բոլոր գրքերին՝ կանոնական ու պարականոն, ոչ միայն ասորական կանոնին, այլև արեքսանդրյան կանոնին, որը հետագայում, բացառությամբ բողոքական եկեղեցիների, ընդունվեց հին եվրոպական և արևելյան բոլոր եկեղեցիների կողմից²⁴:

Հայ թարգմանիչները հենց սկզբից էլ ձեռքի տակ ունեցել են Աստվածաշունչի բոլոր գրքերը՝ նախալանոն, երկրորդականոն և արտականոն, որոնք և մեր դպրության դեռևս սկզբնական շրջանում նշանակվել են «յայտնի» «ծածուկ» և այլ անվանումներով: Մակաբայեցվոց և մյուս երկրորդականոն, գուցե և արտականոն գրքերը թերևս Եփեսոսի ժողովից առաջ թարգմանված լինելով՝ չեն մտել այն ժամանակ Հայաստանում ընդունված կանոնի մեջ և, հետևաբար, չեն արժանացել մեր պատմիչների ուշադրությանը: Այդ են վկայում, օրինակ, այսօր Սիրաքի գրքի երկու հնագույն թարգմանությունները²⁵, որոնք, ըստ Ա. Բագրատունու, վերաբերում են թարգմանությունների առաջին շրջանին²⁶: Գ. Աբգարյանը Սիրաքի գրքի թարգմանության ժամանակ է համարում Աստվածաշունչի մյուս գրքերի հիմնա-

կան թարգմանության ժամանակը²⁷, այսինքն՝ առաջին շրջանը: Միանգամայն տեղին ենթադրություն է անում Հ. Անասյանը, «...սակայն բացառված չէ, որ մեր թարգմանիչներն արտականոն որոշ գրքեր ևս թարգմանված լինեին, այդ թվում նաև Սիրաքը: Այդպիսի փաստեր մենք ունենք նաև Նոր Կտակարանի թարգմանություններից, օրինակ՝ Կորնթացվոց Գ. թուղթը և միա պատասխանը, որոնք Պ. Ֆետտերի կողմից համարվել են ասորերենից կատարված թարգմանություններ նախնականության շրջանում»²⁸:

Մակաբայեցվոց հայերեն թարգմանության բնագրում (նկատի ունենալով Ա. Մակ. Գ, 10, Ե, 66, Զ, 18, Ժ, 30, ԺԶ, 24, Բ Մակ. Գ, 4 և այլ տեղեր) ասորական ազդեցություն է եմթադրում Ե. Դուրյանը, ասելով, թե «ամհավանական չէ, որ ասորերենէն ալ ազդուած ըլլայ» այդ գրքի կարծեցալ թարգմանիչը՝ Կորյունը²⁹:

Ծառ հավանական է, որ երկրորդականոն գրքերը թարգմանված լինեն նախականոն գրքերից մի քիչ ուշ, սակայն Եփեսոսի ժողովից առաջ կամ դրանից, գուցե, ոչ շատ ուշ: Ուշադրություն դարձնենք Աստվածաշունչի հայերեն բնագրում առկա՝ բնօրինակային տարբեր խմբագրությունների հետքերին: Սկզբնական թարգմանությունը, մեր կարծիքով, տարբեր օտար բնագրերից կատարված, որոշ խմատով խառը, համադրական թարգմանության տպավորություն է թողնում, և այն այդպիսին էր Եփեսոսի ժողովից էլ առաջ և ոչ թե այդ կերպարանքն ստանում է հետո, ետեփեսոսյան շրջանում, ինչպես ընդունում են բանասերները, մասնավորապես Ն. Ալիմյանը, որ գրում է, թե «Երկու բնագիրներ ձուլուեցան յառաջ բերելու համար երրորդ՝ խառն բնագիրը»³⁰:

Հայերեն թարգմանության մեջ տարբեր բնօրինակների տարբեր գոյությունը մատնանշել են մի շարք հայագետներ: Ս. Կոզյանը ցույց է տալիս հայերեն բնագրում թե՛ արեքսանդրյան, թե՛ վեցիջյան և թե՛ լուկիանյան խմբագրությունների հետքեր՝ Մակաբայեցվոց Բ գրքի բնագրային ուսումնասիրության միջոցով³¹: Այդ անում է Հ. Ներսես Ալիմյանը; վկայակոչելով նաև Երևանի մատենադարանի № 198 (C.) ձեռագիրը³²: Մակընթը, Սորիստըրը,

²⁴ Տե՛ս Ս. Մանուկյան, նշվ. աշխ., «Սիոն» 1966, № 2—3, էջ 58:

²⁵ Այդ գրքերը, որպես հավելված, բերված են գոհրապյան Աստվածաշունչի (միհատորյակի) վերջում, էջ 2—12: Տե՛ս նաև՝ Հ. Արսեն Բագրատունի, Խմատուրիներ Եսուայ որդու Սիրաքայ և թուղթ Երեմիայ մարգարեի առ գերեալսն ի Բաբիլոն, Վեներտիկ, 1883, էջ 11—153: Նաև՝ Գիրք Աստուածաշունչը Հին և Նոր Կտակարանաց, Վեներտիկ, 1860, էջ 681—704:

²⁶ Տե՛ս Ա. Բ. Բագրատունի, Խմատուրիներ Եսուայ, էջ 6—8: Տե՛ս նաև՝ Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 319—322:

²⁷ Տե՛ս Գ. Աբգարյան, Սիրաքի գրքի հնագույն թարգմանության նորահայտ հատվածներ. «Էջմիածին», 1966, ԺԱ—ԺԲ, էջ 59:

²⁸ Հ. Ա. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 319—320:

²⁹ Տե՛ս Եղիշե պատրիարք Դուրյան, Ամբողջ երկեր, 2, Երուսաղեմ, 1935, էջ 329—330:

³⁰ Ն. Ալիմյան, Ավետարանի հայերեն թարգմանության սկզբնագրի հարցը. «Հանդես ամսօրեայ», 1930, էջ 157:

³¹ Տե՛ս Ս. Կոզյան, նշվ. աշխ., էջ 61:

³² Տե՛ս Հ. Ն. Ալիմյան, Սուրբ գրքի հայերեն թարգմանությունը. «Հանդես ամսօրեայ», 1935, էջ 55: Տե՛ս նաև՝ Հ. Ա. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ 131—132:

Լիոնեն, Կոլոներ և ուրիշներ մավառում են, որ մադերեն երկրորդ՝ հետադարձացման թարգմանությունը կատարված է Յոթանասնիցի կատարյալ խմբագրությանից:

Մի՞թե մայերեն թարգմանության բնագրում Պեշտուպի, լուկիանյան (կամ՝ անտիոքյան), որի-գիմյան, կեսարյան (կամ՝ պամփուլյան) և այլ-թանդրյան բնագրային տարրերի առկայությունը ցույց չի տալիս, որ Աստվածաշունչը կարող է մայերեն թարգմանված լինել տարրեր **բնօրինակների**, դրանց **խմբագրական ու գրչագրական տարրերակների** միասնամանկյա, զուգամեծ օգտագործումով: Հավասարապես մավանական է տարրեր աղբյուրների տարրերի մուտքը սկզբնական թարգմանությունից հետո՝ ստուգումների կամ կրկին թարգմանելու ժամանակ: Հ. Անապանը նույնպես նշում է այդ մանկամանրը. «...մեր թարգմանիչներն իրենց ձևերի տակ միասնամանակ ունեցել են նաև տարրեր բնագրեր, կամ էլ՝ թարգմանությունների վրա մեծապայում աղբյուրներ են կատարել տարրեր բնագրերի հետևողականությամբ»²²: Այստեղ այդ իրողությունը մատնանշվում է ցույց տալու համար, որ հենց թարգմանության առաջին շրջանում, ձևերի տակ ունենալով տարրեր բնօրինակների՝ հայ թարգմանիչները չէին կարող անտարբեր լինել մակարակցվող և մյուս երկրորդականում ու նույնիսկ արտականում գրքերի նկատմամբ, չկարողալ ու չթարգմանել դրանք:

Աստվածաշնչի թարգմանության առաջին շրջանը ոչ միայն անորակն էր կամ հոնական եղակի բնօրինակներից թարգմանելու, այլև կատարված թարգմանությունները տարրեր խմբագրության պատկանող օտար բնագրերով ստուգելու շրջան էր: Դա հայերեն Աստվածաշնչի լիեկություն շրջանն էր, սինչդեռ երկրորդը՝ հիմնականում սրբագրումներ կատարելու, ճշգրտելու և յոթանասնիցի կանոնի մատուցման շրջան էր:

Արևում նշված համեզամները, այնուամենայնիվ, զորեղ կոլլաններ չեն Մակարայեցից գրքերի թարգմանության ստույգ ժամանակը որոշելու համար, սակայն բաղականին համոզիչ էերթով խոսում են հագուտ այդ գրքերի առաջին շրջանում թարգմանված լինելու և Յոթանասնիցի խմբագրության հայերեն լրիվ ու ամբողջական բնագրի գոյության:

Հիմնվելով դարի առաջին կեսի թարգմանական երկերի հանգամանքները լուսարանելու տեսակետից կարևոր է նաև հետևել թարգմանական արվեստին որն, անշուշտ, աստիճանաբար ձևավորվելով և կատարելագործվելով՝ բնականաբար արտագրվում էր թարգմանման բնագրերում, այն էլ գլխավորապես ճշտության հասնելու և թարգմանությանը բնօրինակին համապատասխան դարձնելու ձգտումով: Հասկանալի է, որ գրքի գլուխից անմիջապես հետո, թարգմանության բարդ արվեստը միանգամայն աստղատիկ, հարուստ փորձ ու ավանդույթներ ունեցող գրքի չէր: Հայ թարգմանիչները ստիպված

էին մտքամարելու մի կողմից առաջին անգամ գրի առնվող հայերեն լեզվի անհրաժեշտ լեզվաբանական հարցերի լուծման, մյուս կողմից՝ դեռևս գրական մշակման չհնարավոր և կապան գրական նորմա չունեցող լեզվով թարգմանություններ կատարելու ասպարեկում ծագող զանազան դժվարություններ:

Աստվածաշնչի առաջին թարգմանությունն ալանական բերդությունով՝ «փութանակի» էր: Տառերի գլուխից հետո հայ եկեղեցին, քրիստոնեական կրոնի սրբազանդման և նրա հիմքերի ամրապնդման նպատակով, պահանջում էր կարելույն կարճ ժամանակամիջոցում, անհնապատերեն հայացնելու և ապրանքում Ս. Գիրքը: Մակայն «փութանակի» ասելով, մեր կարծիքով, պետք է հասկանալ ոչ միայն թարգմանության արագ բնագրեր, այլև այն, որ թարգմանությունը հոգ, «փութ» էր պատճառում և առաջին անգամ գրավոր ձևով հանդես եկող հայերենով բնությունը չէր կատարվում, տարրերն և հունարեն բնագրերը առանց դժվարությունների չէին փոխադրվում հայերեն: Ուստի բնական է, որ բնագրերն արագ և միասնամանակ ճշտությամբ թարգմանելու նպատակով՝ թարգմանիչները պետի դիմելի տարրեր բնօրինակների համեմատականներ՝ տարրերն և հունարեն դժվար բնականի, խրքին, մանվածապատ հատվածների, հախաղասությունների ու բառերի իմաստները պարզաբանելու և դրանք հայերեն ճիշտ թարգմանելու նպատակով:

Եվ եթե ոչ միշտ ու հետևողական կերպով, ապա առանձին դեպքերում թարգմանիչները, այնուամենայնիվ, չէին կարող բավարարվել առանց բնագրային համեմատությունների: Դրա համար անհրաժեշտ էին, և թարգմանիչների ձևերի տակ կալին Աստվածաշնչի տարրեր գրչագրեր:

Օտար բնագրերի թարգմանությունն աստիճանաբար գնում է դասի ճշգրտություն ու խիստ համապատասխանություն, որը բանասերների գնահատմամբ՝ «տրեկական» բառ առ բառ հետևում է թարգմանվող նյութին: Այդ առումով Աստվածաշնչի հայերեն օրինակի բոլոր գրքերը միատեսակ չեն. ճշգրիտ համապատասխանությամբ թարգմանված գրքերի կողքին կան նաև գրքեր, ինչպես **Տուղթ, Յոթ, Նաբեր, Գիրք Մակարայեցուց**, առանձին հատվածներով նաև՝ Իմաստություն Սողոմոնի, մեծ և փոքր մարգարեների գրքերը, որոնք ազատ, այլև աստատարան, պնդակալ թարգմանություններ են: Այդ գրքերի լեզվաբանական տարրերությունները արդյունք են տարրեր թարգմանիչների աշխատանքի: Մակայն որքան էլ միմյանց ժամանակակից հեղինակներն անհատական գրելաճով, իմացությամբ ու թարգմանական արվեստով տարբեր լինեին, այնուամենայնիվ, նրանք, և նրանքով ժամանակի թարգմանական գործի դրվածքին, մասնավորապես ճիշտ թարգմանելու պահանջին, թվում է, պետի որ առաջին լեզվաբանական հարապատություն ունեցող թարգմանություններ, մանավանդ, որ նրանք աշխատում էին Մաշտոցի և Պարթևի ցուցումներով: Եթե լեզվաբանական այդ տարրերությունները կապվեն

²² Հ. Ս. Անապան, նշվ. աշխ., էջ 329—330:

գրքերի նշանակության, դրանց կանոնական պատկանելության հետ, ապա դրանով էլ ոչինչ չի պարզվի, որովհետև խիստ համապատասխան ու ազատ թարգմանություններ կան թե՛ մաթեմատիկայում և թե՛ երկրորդականում ու պարականոն գրքերում: Ցանկալի արդյունք չի տա նաև երևույթ թարգմանությունների տարբեր շրջանների հետ կապելը:

Այնուամենայնիվ թարգմանությունների ո՞ր շրջանի վերագրել մակաբայեցվոց և ազատ կերպով թարգմանված մյուս գրքերը, որ շրջանում է առավել հավանական դրանց թարգմանությունը: Կարծում ենք, որ ետեփետոյան շրջանում ազատ թարգմանությունների հավանականությունը համեմատաբար փոքր է, որովհետև թարգմանական արվեստն այդ ժամանակ արդեն ձևավորված էր, ուներ իր կանոններն ու բավականին հետևողական կերպով արմատավորվող ավանդույթը: Ուստի ազատ թարգմանությունների կատարումը, եթե ոչ երկրորդականում գրքերի, ապա գոնե մաթեմատիկայում գրքերի համար պիտի բացառվեն: Մինչդեռ մաթեմատիկայում շրջանում, թարգմանական արվեստի սկզբնավորման ու լինելության ընթացքում, փորձի ու սովորույթի բացակայության պայմաններում, թարգմանական տարբեր եղանակների գոյակցությունը հնարավոր էր: Իրոք, առաջին շրջանում սովորականից տարբերվող թարգմանությունները պայմանավորված էին թարգմանիչների անվարժությամբ, անփորձությամբ, թարգմանվող լեզվին հմտությամբ չտիրապետելու և այլ համագամանքներով: Մինչդեռ հաջորդ շրջանում թարգմանիչները կատարյալ էին լեզուների իմացության և թարգմանական արվեստի մեջ, դրա հետ միաժամանակ աչքի առաջ ունեին հայ թարգմանական արվեստի ավելի քան երկու տասնամյակների փորձն ու ավանդույթը:

Մի բան ակնառու է, որ Մեսրոպ Մաշտոցին և Սահակ Պարթևին վերագրվող մաթեմատիկական գրքերը թարգմանված են մեծ վարպետությամբ, իսկ եկեղեցում քիչ գործածվող՝ **Յուդիթի, Յոթի, Եսթերի, Մակաբայեցվոց** և մյուս երկրորդականում գրքերը թարգմանված են ազատ կերպով: Այս համագամանքը բերում է հետևյալ եզրակացության, որ մաթի՝ հիշյալ գրքերի թարգմանությունը համեմատարված է եղել սկսնակ թարգմանիչների, ապա՝ դրանց թարգմանությունները եղել են մաթեմատիկական մոլորակներ, ունենալով փորձնական նշանակություն ու նպատակներ: Ազատ թարգմանությունները որոշ իմաստով պայմանավորված են նաև թարգմանվող գրքերի բովանդակությամբ, որտեղ աչքի են ընկնում պատմողական ոճը, պատկերավոր ու արտահայտիչ խոսքը, առատաբանությունը, հուզիչ պատմը և այլն: Էզրավաճական այդ երևույթներն առիթաբար կհանուկ են 5-րդ դ. հայ մատենագրության երկերին և ցայտուն դրսևորում ունեն հասկապես պատմողական, նկարագրական բնույթի գործերում³⁴: Հետևաբար որոշակի պլոմեով պատմություն հանդիսացող **Յուդիթի, Յոթի, Մակաբայեցվոց**

և մյուս գրքերի, ինչպես նաև **Իմաստութիւն Սողոմոնի**, մարգարեների և այլ գրքերի առանձին հատվածների ազատ թարգմանությունը բնավ չի հակասում ժամանակի գեղարվեստական սկզբունքներին ու սովորույթին և միանգամայն օրինաչափ է: Այնպես, որ թարգմանության ձևն ու եղանակը չեն կարող փաստարկներ լինել Մակաբայեցվոց թարգմանությունը ուշ ժամանակների վերագրելու համար: Ավելի ճիշտ կլինի ենթադրել, որ երկրորդ շրջանում հայ թարգմանիչներն ավելի հետևողական ու պահանջկոտ պիտի լինեին թարգմանությունների ճշտության ու համապատասխանության ուղղությամբ, քան թե տարվեին ազատ թարգմանություններով:

Մակաբայեցվոց գրքերի թարգմանությունը մաթեմատիկայում շրջանին վերագրելու տեսակետի օգտին է խոսում նաև այն փաստը, որ այդ գրքի թարգմանիչը թերություններ է դրսևորում հունարենին տիրապետելու մեջ: Ս. Կոզյանը հայերեն և հունարեն բնագրերի համեմատությամբ ցույց է տալիս, որ թարգմանության մեջ կան սխալներ³⁵, որոնց մի մասն արդյունք է թարգմանչի թույլ հունարենագետ լինելու: «...Մակաբայեցւոց իրական թարգմանիչը՝ որչափ լաւ կը տիրէ իր մայրենի լեզուին, այնչափ տկար է—գուցէ իբրև մորուս—հունարենի մէջ...»³⁶: Այդպիսի մորուս, սկսնակ թարգմանիչներ կային առաջին շրջանում և Մաշտոցն ու Պարթևը, տեսնելով նրանց մասնագիտական թերությունները՝ նրանց գործուղում են Կոստանդնուպոլիս՝ հունարենի մեջ կատարելագործվելու և հմուտ թարգմանիչներ դառնալու նպատակով: Մինչդեռ ետեփետոյան շրջանում որակյալ թարգմանիչների գործունեության շնորհիվ ավելի քարձր մակարդակի է հասնում հայ թարգմանական արվեստը, թարգմանությունները դառնում են ավելի ճիշտ, բնագրերին խիստ համապատասխան և միօրինակ: Իրոք, թարգմանչի անփորձության արդյունքն են Մակաբայեցվոց հայերեն բնագրում տեղ գտած սխալները, անկանոնությունները, շփոթումներն ու այլ թերությունները:

Ս. Կոզյանը, որն ընդհանրապես ճիշտ մոտեցում ունի Մակաբայեցվոց գրքերի թարգմանության ժամանակը որոշելուն, հավաստում է, որ այդ գիրքը առաջին շրջանում թարգմանված չէր կարող լինել, որովհետև այն թարգմանությունից հետո չի սրբագրվել և մեզ է հասել սկզբնական թարգմանությամբ³⁷: Այս միտքն անմիջական հետևությունն է նրա այն դրույթի, թե առաջին շրջանի թարգմանությունները որ լեզվից էլ որ կատարված լինեն՝ երկրորդ շրջանում դրանք սրբագրվել կամ թարգմանվել են հունական աղբյուրների հիման վրա³⁸: Միշտ է, որ Աստվածաշունչը ստուգումների ու սրբագրությունների ենթարկվել է, ասկայն միանգամայն անընդունելի է նրա այն պնդումը, թե «Մակաբայեց-

³⁵ Տե՛ս Ս. Կոզյան, Աշխ. աշխ., էջ 75—188:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 28:

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24:

³⁴ Հմտ. Լ. Տեր-Պետրոսյան, Աշխ. աշխ., էջ 76:

ուց գրքերը սրբագիր ձևը մը չեն տեսած երբեք»³⁹։ Այդ գրքի հայերեն թարգմանությունը, մյուս գրքերի նման, նույնպես սրբագրությունների է ենթարկվել ոչ միայն 5-րդ դ., այլ նաև հետագայում։ Ձևագրերի համեմատությամբ արդեն պարզված է, որ այսօր գոյություն ունեն Մակարայեցվոց գրքերի երեք բնագրային տարբերակներ։

Եթե ընդունենք նույնիսկ, որ Մակարայեցվոց գրքերը մեզ հասել են առանց սրբագրումների, ապա այդ էլ չի կարող հուսալի կոված լինել թարգմանությունն առաջին շրջանում ժառկու և հետագային վերագրելու համար։ Նշելով, որ Ս. Գրքերը թարգմանվելուց հետո խնամքով սրբագրվել են գլխավոր թարգմանիչների կողմից, Ս. Կոզյանը գրում է. «Մակարայեցվոց գրքերն այս բախտին չարժանացան, որովհետև գուցե դեռ մեր սկսած թարգմանությունը չափարտած կամ սրբագրության կարգն ահռեց չհասած» սրբագրիչ լանձնախումբին գլուխը՝ Ս. Սամակ և թիչ լետոյ նաև Մաշտոց աշխարհիկ կը թաժամուռվեին»⁴⁰։ Այս հանգամանքն էլ ապացույց չէ Մակարայեցվոց գրքերի առաջին շրջանում կամ մինչև 5-րդ դ. չորրորդ տասնամյակի վերջը թարգմանված չլինելուն։ Աստվածաշունչը, նրա կանոնում նաև Մակարայեցվոց գրքերը, ենթարկվել է բազմակի սրբագրումների և դժվար է ասել, թե որ սրբագրումները ում կողմից և երբ են կատարվել։ Մակարայեցվոց գրքերի թարգմանությունն անվերապահորեն երկրորդ շրջանին վերագրելու տեսակետը՝ բնագրում առկա սխալներով, անկանոնություններով և սրբագրումների բացակայությամբ փաստարկելն ըստ ամենայնի հիմնավոր ու ընդունելի համարվել չի կարող թեկուզ այն պատճառով, որ նման կարգի թերություններ կան նաև մյուս գրքերում։ Հիշյալ տեսակետի հեղինակն ինքը բնագրի թերությունների մի մասը իրավացի կերպով բացատրում է օրյկելով հանգամանքներով, ասելով, թե «Մեր թարգմանության սխալներուն մէկ ստուար մասը յուրաքանչեւ իրարու նման և ձեռագիրներու մէջ դիրաշխոք քառերու մէջ կը գտնէ իւր յոժուժը»⁴¹։ Բացառված չէ, որ այդպիսի սխալներ առաջանային հետագա դարերում՝ ստուգումների ու սրբագրումների ժամանակ։

Ուշադրություն դարձնենք Ս. Կոզյանի հետևյալ խոսքին, թե շատ անգամ Կորինի և Մակարայեցվոց ոճերը բառ առ բառ համընկնում են «յոյն սկզբնագրին և ամեն հայ նույնօրինակ պիտի թարգմանելը»⁴²։ Որպես օրինակներ նա քերում է **մտանելին ի խնդրածս...** համաշխարհի (Բ Մակ. Գ, 18) բազում շնորհս կաշիբ (Բ Մակ. Գ, 33), այցելու և օգնական (Բ Մակ. Գ, 39), կրանս արինաուրս (Բ Մակ. Դ, 11), աստուածագործ (Բ Մակ. Զ, 23), աստուածեղեն (Բ Մակ. Դ, 17) որ գիրեան էին (Բ Մակ. ԺԲ, 5)⁴³ և այլն։

³⁹ Նույն տեղում, էջ 7։

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 8։

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 25։

⁴² Նույն տեղում, էջ 20։

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21։

Եթե Կորյունի և Մակարայեցվոց գրքերի այդ ընդհանուր ոճերը բառ առ բառ համընկնում են, ապա սրբալ է, որ դրանք թարգմանությունից են անցել Կորյունի բնագրին, որովհետև Մակարայեցվոց բնագիրը թարգմանված է հունարենից, իսկ Կորյունի հեղինակային երկը կապ չունի հունարենի հետ և Կորյունն էլ, ըստ Ս. Կոզյանի և այլ բանասերների, հեղինակը չէ Մակարայեցվոց թարգմանության։ Ոճական այդ նույնությունները ընդօրինակումների ու փոխառումների արդյունք են։ Նշանակում է հիմնականը Մակարայեցվոց գրքերն են, որ նախորդում են Կորյունին և ոճերի արդյունք ծառայում նրա համար։

Մակարայեցվոց գրքերի հայերեն թարգմանությունը, ինչպես արդեն նկատված է ուսումնասիրողների կողմից, աչքի է ընկնում քերականական անկանոնություններով։ Ընդամենը նշենք, որ այդ անկանոնությունների մեծ մասը դարձյալ նման, իմաստով իրար մոտ ու իրար փոխարինող քերականական նեների շփոթման, թյուրիմացությունների, զերչագրական վրիպումների արդյունք է։ Այդ երևույթներն էլ բացատրվում են նրանով, որ Մակարայեցվոց գրքերը թարգմանվել են հայերեն թարգմանությունների սկզբնական էտապում, երբ մեր գրի ստեղծող հայերենի քերականական նորման դեռևս չի նկարագրվում էր ապրում, աղարտված ու կայունացված չէր։ Հակառակ դատողությունն առնվազն կասկածելի կլիներ. ինչպես կարող էր ետեփեսոսյան շրջանում գործող թարգմանիչը, այն էլ լավ հայերենագետն ու հայկաբանը, տեղիք տալ քերականական զգալի թվով անկանոնությունների, երբ արդեն հաստատված էր դասական հայերենի նորման։

Վերոհիշյալ փաստերի ու հանգամանքների տրամաբանությամբ Մակարայեցվոց գրքերի ժամանակի հարցում որոշակի կերպով ուղղված է դեպի թարգմանությունների ամենավաղ շրջանը։

Մակարայեցվոց գիրքը, ամենայն հավանականությամբ, թարգմանվել է Աստվածաշունչի հիմնական գրքերի հետ միաժամանակ՝ Շախանփեսոսյան ժամանակաշրջանում։ Տրամաբանական ու փաստական հիմքից գուրկ չէր Հ. Գարեգին Զարբհանյանը, երբ, անդրադարձալով Ս. Գրոց ոճային ու թարգմական տարբերություններին, գրում էր. «Է՛ն մի խիղճ թուեցի ոճանց, օրինակ իմն զՄակարայեցվոց գրոց ի հայ փոխաբերութիւն վաստակ ասել թարգմանչացն սրբոց, իբրու զի օտար է յոյժ յոժու թարգմանութեան այլոց մատենից. զի թէպէտ և խոյի մեծ իցէ ի միջի, բայց ոչ էթ ստգտանաց սրժանաւոր, զի շարագրած ընտիր է և անդէն որպէս ի Լինելութեան գիրսն և հայերէն դպրութեանց վեհագոյն վարժապետի»⁴⁴։

Վաղ միջնադարյան հայ մատենագրության փաստերի անբավարարության պատճառով, թարգմանա-

⁴⁴ Հ. Գարեգին Զարբհանյան, Յաղագս թարգմանութեան Աստուածաշունչ տառից ի հայ լեզու, «Բագմավաթ», 1851, էջ 234։

կամ, ինչպես նաև բնօրինակ երկերի հեղինակային, ժամանակագրական և այլ հարաբերություններ պարզելու համար՝ հայագիտության հիմնական միջոցը եղել է գրավոր հուշարձանների լեզվատեսական երևույթների համեմատական ուսումնասիրությունը։ Մեթոդային հայերենով գրված երկերի չորս դասերի կամ դպրոցների (եզնիկյան, եփրեմյան, կյուրեղյան, ազաթանգեղյան) տեսությանը, տարբեր հեղինակների (Ա. Այտնյանի, Թ. Թոռնյանի, Ն. Բյուզանդացու, Մ. Արեղյանի, Հ. Աճառյանի, Ն. Ալիմյանի և այլոց) քննադատմանը որոշակի տարբերություններով հանդերձ, հիմնականում նույնն է և ճանաչված է հայագիտության մեջ։ Այդ տեսությանը, ինչպես Ս. Կոզյանն էլ է նշում՝ առարկելով Ն. Բյուզանդացուն, հաստատում է դասական հայերենի մեջ ռեական դասերի գոյությունը, քայքայի կարող հիմք լինել գրական երկերի հեղինակային պատկանելությունը պարզելու, «չափազանց լավագույնս որոշել մեն մի գրող հեղինակը կամ թարգմանիչը»⁴⁵, առավել ևս ժամանակի մեջ բնագրերի ինչ-որ հաջորդականություն տեսնելու համար։ Նույն միտքն է արտահայտում Հ. Աճառյանը. «Չորս դպրոցների այս բաժանումը, որ նշանակեցինք, ոչ ժամանակի արդյունք է և ոչ էլ տեղի. ըստ որում մեարդյան շրջանի այն էլ կես դարը-պնգն մեծ տևողություն է, որ կարելի լինի շրջանների բաժանել և յուրաքանչյուրը վերագրել մի դպրոցի։ Միևնույն ժամանակ գիտենք, թե թուրք էլ գրական արտադրություններ են Սահակի և Մեսրոպի թևի տակ կազմված դպրոցի, ուստի տեղն էլ առանձին կարևորություն։ չունի։ Մնում է միայն դպրոցների տարբերությունը վերագրել անհատական հայացքների և հեղինակների ոգուն կամ կրթությանը»⁴⁶։ Հետևաբար չենք կարող ասել, թե դասային վերաբերությամբ այս կամ այն երկը առաջ կամ ետ է գրված։ Վերջինս։ Այս հարցում վճռական չի կարող լինել նաև հունարեն դպրոցին պատկանելու կամ չպատկանելու հանգամանքը, որովհետև այդ դպրոցի սկզբնավորման ժամանակը վիճելի է։ Իսկ եթե հիմնվենք Ֆր. Կոնիքիի, Ա. Վարդանյանի, Վ. Հաջուռու, Գ. Զահուկյանի և այլ հայագետների այն կարծիքի վրա, թե հունարեն դպրոցի կազմավորումն սկսվել է ավելի վաղ, 5-րդ դ. առաջին կեսում, դասական հայերենին գուզնթաց, ապա հունարենության տարբեր, որոնք առկա են նաև Մակարայեցվոց և մյուս գրքերի ազատ թարգմանություններում, ինչ-որ չափով ակնարկում են այդ թարգմանությունների հնությունը։

Մակարայեցվոց գրքերի հայերեն թարգմանության առատության մյուս գլխավոր հարցը՝ թարգմանչի հարցն է, որը բավականին ընդարձակ վեճերի առարկա է եղել և իր զանազան մեկնաբանություններով հանդերձ առ այսօր անհրաժեշտ չափով լուսարանված չէ։ Եթե պարզվի, թե ով է թարգմանու-

թյան հեղինակը, ապա ինքնըստինքյան հայտնի կդառնա նաև թարգմանության ժամանակը։

Այսպիսով, ո՞վ է Մակարայեցվոց գրքի 5-րդ դ. հայ թարգմանիչը։ Բնագրի լեզվատեսական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ հիշյալ գիրքն ամբողջությամբ (այսինքն՝ երեք գրքերն էլ) միևնույն անձնավորության կողմից է թարգմանված։ Ե. Դուրյանը, որ հատուկ քննության առարկա է դարձրել նաև Մակարայեցվոց գրքի բնագիրը, մասնավորապես երրորդ գրքի մասին ասում է. «... լեզուի տեսակետով՝ իր մախորդներուն (Ա և Բ գրքերի—Հ. Ա.) չափ գեղեցիկ է, արդիւնքն ըլլալով միևնույն հայ թարգմանչին»⁴⁷։ Այդ կարծիքին է նաև Ս. Կոզյանը, որը Մակարայեցվոց Գ. գրքի հայերեն թարգմանությանը նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ, հակադրվելով Բաբգեն վարդապետ Կյուլենբյանի՝ «Մակարայեցվոց թարգմանիչը միակ հոգի մը չէ, որ ի զուր պատմագրին վրայ քննողներն անոնց թարգմանութիւնը»⁴⁸ կարծիքին, բնագրերի համեմատությամբ ցույց է տալիս, որ այդ գրքի թարգմանիչը միևնույն անձնավորությունն է։ Նա գրում է. «ըստ այսմ Մակարայեցւոյ գրքերուն թարգմանչին միութիւնն ու նոյնութիւնը տարակոյսի տեղի չի տար...»⁴⁹։

Հայագիտության մեջ Մակարայեցվոց գրքի թարգմանչի հարցն աչպես է.

ա) Մակարայեցվոց գրքերի թարգմանիչը Կորյունն է.

բ) Մակարայեցվոց գրքերի թարգմանիչը Եղիշեն է.

գ) Մակարայեցվոց գրքերի թարգմանիչն անհայտ հեղինակ է.

Առաջին երկու կարծիքների հեղինակները (Ն. Բյուզանդացի, Գ. Զարբհանյան) և նրանց հետևորդները (Ե. Դուրյան, Մովսիսյան, Նորայր եփրեմյան, Պողոթյան, Գ. Ֆեոդոսյան, Ս. Հարությունյան և ուրիշներ), հիմնվելով բնագրերի լրիվ կամ մասնակի համեմատությունների վրա լեզվա-ռեական ընդհանրություններ են տեսնում մի կողմից Մակարայեցվոց, մյուս կողմից՝ Կորյունի և Եղիշեի բնագրերում։

Իհարկե, բանասիրական ուսումնասիրություններում ավելի խոսում փաստերի առկայության դեպքում էլ լեզվատեսական համապատասխանությունների հաստատումը շատ կարևոր է, իսկ այս դեպքում, երբ մյուս փաստերը հարցի լուծման տեսակետից երկրորդական նշանակություն ունեն, լեզվատեսական երևույթների հետազոտությունը միակ միջոցն է բնագրերի հեղինակային (թարգմանչա-

⁴⁷ Եղիշե պատրիարք Դուրյան, Նկատողութիւն մը Մակարայեցւոց Գ. գրքին սխալ մէկ թարգմանութեան մասին. «Ամբողջ երկեր», 2, Երուսաղէմ, 1935, էջ 359:

⁴⁸ Բաբգեն վարդապետ Կյուլենբյան, Եղիշե, քննական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա, 1909, էջ 184:

⁴⁹ Ս. Կոզյան, Ազգ. աշխ., էջ 17:

⁴⁵ Ս. Կոզյան, նույն տեղում, էջ 22:

⁴⁶ Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 78:

կան) վերաբերությունը, ինչպես նաև դրանց զանազան հարաբերությունները բացահայտելու համար:

Մակարայեցվոց գրքերից առաջ այլ աշխատանքներ են վերագրվել Կորյունին: Հ. Միրալի Չամչյանը գտնում է, որ «Եւ մարք խել է անկ, թէ սա ինքնին Կորին իցէ թարգմանալ զգիրս Ագաթանգեղոսի ի հալէ ի յոյն, և կամ ի լուսն ի հալ»⁵⁰: Կորյունին Ագաթանգեղոսի թարգմանիչ է համարում Հ. Հովսեփ Գաբրըրյանը⁵¹: Հ. Մկրտիչ Ավգերյանը Կորյունին համարում է Փալատոս Բուզանդի պատմության թարգմանիչ⁵²: Հ. Ա. Այտընյանը նշում է Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկի, Ագաթանգեղոսի ու Բուզանդի պատմությունների և Մակարայեցվոց գրքերի հարազատությունը՝ «կարծես թէ մէկ գրչէ ելած»⁵³ են: Գալուստ Տեր-Մկրտչյանն ուղղակի նույնացնում է Կորյունին և Ագաթանգեղոսին, ասելով, թէ «Կորյունն և Ագաթանգեղոս, իմ կարծիքով, միևնույն անձնավորությունն են»⁵⁴ և այլն:

Ուշադրություն քննելով վերոհիշյալ կարծիքների վրա, Ն. Բյուզանդացին առաջ է գնում Կորյունին վերագրվող գրական գործերի հարցում: Նա գրում է. «Զկնի վերոյիշեալ բանասիրաց (Մ. Չամչյան, Հ. Գաբրըրյան, Մ. Ավգերյան, Ա. Այտընյան,—Հ. Ա.) եւ աւասիկ կու գամ հոչակել զԿորին թարգմանիչ Ագաթանգեղոսի, Բիւզանդայ, եւս եւ Մակարայեցեոց, հանդերձ Երսաղիմ...»⁵⁵:

Այս հիմնական դրույթն հաստատելուն է նվիրված հեղինակի գիրքը, որտեղ ամփոփված են նրա բնագրերի համեմատական ուսումնասիրության արդյունքները: Բնագրերի նմանություններ հաստատելու համար՝ նա հիմնվում է լեզվաբանական հետևյալ երևույթների վրա.

ա) Բառերի և ոճերի գործածություն (կիրարկությունը բառից և ասացումաց), որոնք, եթե սակավ են հանդիպում ոսկեդարյան մյուս գրվածքներում, ապա Կորյունի երկերում գործածվում են ավելի հաճախ և զանազան առումներով, ինչպես՝ **այրաբառերում, դեսպան, նիզակակից, առանց յապաղելոյ, չորս պատերազմի, տուն Թորգոմայ** և այլն⁵⁶:

բ) Ոճեր (ասացուածք) և դարձվածքներ, որոնց մի մասը կամ առանձին բառերն են գործածվում մյուս մատենագիրների երկերում, ինչպես՝ **զարհու-**

րեալ դողացեալ, ինկիր կործանիմ, աստուածեղէն կանք, հաննմ զոր յայտ կենաց, որում անուն կոչէին, ասպատակ դենմ, հրովարտակա տամ, անդ ցուցեալ, լինէր կերակրեալ, հրամանացն բարձրութիւն և այլն⁵⁷:

գ) Բառեր, բառաբարդություններ և ոճեր: որոնք հատուկ են միայն Կորյունին և բոլորովին անծանոթ են ոսկեդարի մյուս հեղինակներին, օրինակ՝ **խորհրդանոց, անարգամենար, զկարան, տէրունատուր, պառական, հանդակատար, միջնաբերդ, եպիսկոպոսարան, սիննողոսական, աւագանի, ամբախիք** առնեմ, քարախիք լինիմ, բրանեն առնեմ, առիծարար, կաշառարեկ, աստուածագործ, ձեռնատուն և այլն⁵⁸:

Ապա, օրինակներից հետո, Ն. Բյուզանդացին հավակնում է իր վարկածի միանգամայն հավաստի ու անստարկելի ճանաչում, մոտենելով, թէ «անհնար է չընդունել»⁵⁹, որ «Վարք Մաշտոցի եւ չորեքնան թարգմանութիւնքն միանոյ զանգեալք՝ կը տարբերին ի հայկարանութենէ այլ Առաջին Աշակերտաց, եւ թէ ինչպէս Ագաթանգեղ, Բիւզանդ, Մակարայեցիք, Երսաղ ձեռն ի ձեռն կերթան կը խառնուին ի վարս Մաշտոցի իբրև հարազատ եղբայր ի գիրկս միոյ եւ նորին հօր»⁶⁰: Ընդամենն նա բացատրում է լեզվաբանական աղբյուրությունների հնարավորությունը, գտնելով, թէ՝ «Անհնար է դարձեալ ենթադրել, թէ Մաշտոցի վարուց և յիշեալ գրոց լեզուական նմանութիւնք՝ արագուղիոյ յառաջ եկած է ստեղծութեանցն Կորեան զայնուիկ, կամ թէ կտրենք լսենք՝ Կորին բանբարոյթեամբ վարած է...»⁶¹:

Որպես քննադրերի հարազատության ապացույց Ն. Բյուզանդացին նշում է, թէ՝ «Ոսկեդարու հատորատուր մատենից մէջ չկան այլ քննագիրք, որ այնքան լուսատրեն զմիմեանս, այնչափ ազանովութեամբ եւ յանախութեամբ ուղղեն զիրեւաց սխալմունս՝ գործեալս ի տգէտ կամ յանհաստատրիմ գաղափարողաց, որքան վարքն Մաշտոցի, Ագաթանգեղ, Բիւզանդ, Մակարայեցիք, Երսաղ»⁶²: Այս միտքն էլ հաստատելու համար, քննադրերի առաջնան միջոցով, 15 կետերի մեջ (տե՛ս էջ ԺԵ—ԺԹ) բերվում են օրինակներ:

Ազվառնական հիմնական հարցերի արծարծումից հետո, աշխատության Ա զլխում, Ն. Բյուզանդացին վստահորեն առաջադրում է իր հիմնական դրույթը, որը և նույնությամբ կրկնում է այդ զլխի վերջում. «Թարգմանութիւնք զորս եւս Կորեան կը համարիմ. Գիրք Մակարայեցեոց, Երսաղ Աղեքսանդրացի, Ագաթանգեղոս, եւ Փալատոս Բիւզանդ»⁶³:

⁵⁰ Հ. Մ. Չամչյան, Պատմութիւն հայոց, հատ. Ա, Վեներիկ, 1784, էջ 689:

⁵¹ Տե՛ս Հ. Հ. Գաբրըրյան, Տիեզերական պատմութիւն, հատ. Ա, Վեներիկ, 1849, էջ 94:

⁵² Տե՛ս Հ. Գ. Ավգերյան, Խ. Մկրտչյան, Մ. Ավգերյան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Ա, Վեներիկ, 1838, էջ 14:

⁵³ Ա. Այտընյան, Քննական քերականութիւն աշխարհարար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1868, էջ 54:

⁵⁴ Գ. Տեր-Մկրտչյան, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, գիրք Ա, Երևան, 1979, էջ 305:

⁵⁵ Ն. Բյուզանդացի, Կորին Վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք, Տիֆլիս, 1900, էջ 1:

⁵⁶ Տե՛ս Ն. Բյուզանդացի, նշվ. աշխ., էջ Ը:

⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ Ը—Ժ:

⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ Ժ—ԺԴ:

⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ ԺԴ:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ ԺԴ:

⁶¹ Նույն տեղում, էջ ԺԴ—ԺԵ: Բերված քաղվածքի վերաբերյալ տողատակում նշում է Գ. Զարբհանյանի վերոհիշյալ կարծիքը:

⁶² Նույն տեղում, էջ ԺԵ:

⁶³ Նույն տեղում, էջ 1, 14:

Այնուհետև, Գ զխից սկսած, հետևում են բնագրերի համեմատությունները: Հաջորդաբար զուգադրելով բնագրային հատվածները, հեղինակը համեմատվող հինգ աշխատություններից բերում է ոճական մասնությունների կամ նույնությունների ընդամենը 624 օրինակ, չհաշված այն համընկնումները, որոնք համեմատվող աշխատությունների տվյալ զույգի բնագրերից բացի առկա են մյուս երեք բնագրերում: Ահա համեմատությունների արդյունքները.

1. Կորյուն և Ագաթանգեղոս—15 (էջ 86—189).
Կորյուն և Բուզանդ—45 (էջ 139—160).
Կորյուն և Մակարայեցիք—6 (էջ 161—164).
Կորյուն և Երթաղ—16 (էջ 164—178):
2. Ագաթանգեղոս և Բուզանդ—202 (174—289).
Ագաթանգեղոս և Մակարայեցիք—65 (էջ 289—316).
- Ագաթանգեղոս և Երթաղ—7 (էջ 316—319):
3. Բուզանդ և Մակարայեցիք—126 (էջ 319—376).
- Բուզանդ և Երթաղ—2 (էջ 377—378):
4. Մակարայեցիք և Երթաղ—3 (էջ 278—380)⁶⁴:

Թվերը ցույց են տալիս, որ Կորյունին («Վարք Մաշտոցի») ավելի մոտ են Ագաթանգեղոսը և Բուզանդը, իսկ Երթաղը և հատկապես Մակարայեցիք շատ հեռու են մնում: Առաջին երեք բնագրերի հարաբերության մասին պետք է ասել, որ կան համագամանքներ, որոնք հիմք են տալիս ենթադրելու, որ այդ երկերի բառային ու ոճական աղերսներն առաջացել են ընդօրինակման, լեզվաոճական ազդեցությունների ճանապարհով: Այս ենթադրությունն ավելի հիմնավոր է դառնում, եթե այդ երեք բնագրերի հեղինակման հարցերն արծարծենք պատմական մոտեցումով: Ագաթանգեղոսի անձը, հատկապես նրա ազգային պատկանելությունն անհայտ է և հայագիտության մեջ տարակարծությունների տեղիք է տվել: Սակայն այն բանից հետո, երբ հատկապես

Գուտշմիդի, ապա այլ հայագետների կողմից հաստատվեց, որ Ագաթանգեղոսի «Պատմություն հայոց»-ը գրվել է հայերեն՝ այդ կարծիքը ճանաչում ստանալով՝ ընդունվեց և այժմ իշխող է հայագիտության մեջ⁶⁵: Հետևաբար Ագաթանգեղոսի երկը հունարենից թարգմանված լինելու և Կորյունին վերագրելու տեսակետը հնացած է ու մերժելի: Նույնը պետք է ասել նաև Փավստոս Բուզանդի վերաբերյալ: Այժմ գիտական լայն ճանաչում ունի նրա հայագիտական լինելու և նրա «Պատմություն հայոց»-ի նախապես հայերեն գրված լինելու տեսակետը (Ղ. Ինճիճյանի, Հ. Տաշյանի, Հ. Գնեցի, Մ. Արեղյանի, Ստ. Մալխասյանի և ուրիշների)⁶⁶: Նշանակում է հիշյալ հեղինակների երկերի, Մակարայեցվոց ու Երթաղի բնագրերի լեզվաոճական աղերսները ազդեցություններով ու բանաբարությամբ բացատրելու տեսակետն առավել ևս հավաստի և ընդունելի է դառնում: Մնում է միայն պարզել, թե այդ աղերսակից բնագրերից, որն է նախնականը և որը ներառից ազդեցություն կրողը:

Ն. Բյուզանդացու համեմատությունների արդյունքներն ակնառու ցույց են տալիս, թե որքան իրավացի են վերևում հիշատակված այն բանասերները, որոնք Կորյունի երկի հետ լեզվաոճական առնչություններ են նկատել նախ Ագաթանգեղոսի (Հ. Մ. Չամչյան, Հ. Հ. Գաթրոնյան), ապա Բուզանդի (Հ. Մ. Ավգերյան) բնագրերում: Մինչդեռ Մակարայեցվոց գրքերն անհամեմատ մեծ աղերս ունեն նախ Բուզանդի, ապա նոր՝ Ագաթանգեղոսի բնագրերի հետ, իսկ Երթաղը, ըստ բերված թվերի, քիչ է աղերսվում Կորյունի, Ագաթանգեղոսի և հատկապես Բուզանդի ու Մակարայեցվոց հետ: Սա էլ միաժամանակ հաստատում է Ա. Այտընյանին, որը նշելով Կորյունի, Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Մակարայեցվոց, Հարանց վարքի և այլ երկերի նմանությունները, չի հիշատակում Երթաղին, որի թարգմանություններն, ըստ Գ. Զարբհանյանի վերաբերում են ավելի ուշ շրջանի՝ Դիոնիսիոս Թրակացու քերականության և Պորփյուրի ներածության ժամանակների⁶⁷:

(Ծառուհակելի)

⁶⁵ Տե՛ս Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատ. Ա, Երևան, 1971, էջ 47—49:

⁶⁶ Տե՛ս Ս. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հայոց պատմության աղբյուրագիտություն, Երևան, 1979, էջ 57—58:

⁶⁷ Տե՛ս Հ. Գ. Զարբհանյան, Մատենադարան հայկական թարգմանությանը նախնեաց, Վենետիկ, 1878, էջ ԻԵ: Հմմտ. Թ. Թոռնեան, Հատընտիր ընթերցումաձք ի մատենագրությանը ճախնեաց, Վիեննա, 1891, էջ 21, 407—416:

⁶⁴ Բերված թվերը վերջնական չեն և միայն մոտավորապես են ցույց տալիս համեմատվող բնագրերի նմանության աստիճանը: Պետք է նկատի ունենալ, որ ա) համեմատվող բնագրերի լեզվաոճական համընկնումների հաճախականությունը կախված է նաև բնագրերի ծավալից, բ) նմանությունները և հատկապես բառային նույնությունները պայմանավորված են բնագրերի բովանդակությամբ, գ) համեմատությունների ընթացքում հնարավոր են վրիպումներ ու սխալներ, դ) լեզվաոճական շատ երևույթներ հասուն են նաև այլ բնագրերի և ունեն ընդհանուր նշանակություն: Ուստի լեզվաոճական համընկնումները հետազոտելիս պետք է հաշվի առնել նաև դրանց բուն իմաստն ու նշանակությունը, կիրառական առանձնահատկությունները և դրանից հետո՝ փաստերի քանակական հարաբերությունները: